

LUBOMÍR SOCHOR

a pragmatika stalinismu*

Ivan Landa

Lubomír Sochor (1925–1986) byl český marxistický filosof a sociolog. Ve svém díle se věnoval historiografii marxismu, metodologickým problémům historického materialismu, teoriím elit a zkoumání společností sovětského typu.

Sochorův intelektuální vývoj má leccos společného s vývojem jeho generačních souputníků – nejen v Československu (např. Karla Kosíka), ale i jinde ve střední Evropě (např. Leszka Kołakowského). Za války se účastnil protinacistického odboje. Myšlenkově se přimkl k marxismu a politicky k socialismu. Během studií v druhé půli čtyřicátých let se zradikalizoval a ztotožnil se intelektuálně se stalinismem. Svědectví poskytují články, které Sochor publikoval ve stranickém časopise *Nová mysl*, kde v letech 1949–1957 působil jako redaktor. Vzápětí prodělal intelektuální krizi, která se u něho projevila již po Stalinově smrti, nicméně naplno propukla až po odhalení a kritice „kultu osobnosti“.

Krise s sebou přinesla řadu otázek. Sochor na ně hledal odpovědi v podstatě po zbytek svého tvůrčího života. Jeho pozornost přitahoval zejména fenomén stalinismu: jeho povaha, podmínky vzniku, možné transmutace po Stalinově smrti, stejně jako přítomnost stalinismu v každodenním životě. Ve světle kritiky stalinismu si kladl otázku perspektiv demokratického socialismu a příčin pokřivení ideálů socialismu v průběhu

* Text vznikl v rámci projektu „Marxistický humanismus ve společnostech sovětského typu“, který je součástí programu „Evropa a stát: mezi barbarstvím a civilizací“ Strategie AV21. Za připomínky k této verzi děkuji Romanu Kandovi. Za připomínky k této i k původní, mnohem obsáhlejší verzi děkuji Joe Feinbergovi a Jiřímu Růžičkovi.

realizace. Se zřetelem k *intelektuálnímu* stalinismu se pro něj stala palčivou otázkou relevance dějin marxismu pro další vývoj marxistické teorie stejně jako téma nosnosti marxistické teorie pro pochopení reality socialistických společností.

Ve druhé polovině padesátých let byl Sochor členem tzv. „jugoslávské skupiny“, k níž patřili prominentní členové městského výboru v Praze a Večerní školy marxismu-leninismu (např. Klement Lukeš, Eduard Novák, Jaroslav Opat nebo Jiří Pelikán). Účastníci setkání otevřeně diskutovali o fenoménu stalinismu. Probírali, proč se realizace socialismu ocitla ve slepé uličce a zda východiskem z ní může být jugoslávský model socialismu apod. Diskusí se účastnili také jugoslávští diplomaté a novináři a nezdá se, že se odehrávaly přímo na půdě jugoslávského velvyslanectví. Tato skutečnost přivodila členům skupiny potíže. Byli zatčeni a vyšetřováni, následně nařčeni z vyzvědačské činnosti a odsouzeni. Sochor byl roku 1961 vyloučen z KSČ a přeřazen do výroby. Po dva roky pak pracoval jako frézař ve fabrice.

Členství v KSČ znovu získal v roce 1963 v rámci politických rehabilitací. Tentýž rok začal působit na Právnické fakultě UK v Praze, kde přednášel dějiny marxismu a sociologickou teorii. Příštích šest let patřilo k Sochorovým nejpłodnějším rokům. Přispíval do odborných časopisů a kulturních periodik (*Plamene, Orientace, Světové literatury, Literárních novin* aj.), referoval o aktuálním dění na poli marxistické teorie a kritické teorie podle zahraničních odborných i stranických časopisů (např. *Rinascita*), připravil řadu edičních návrhů, z nichž se realizovalo vydání reprezentativního výboru z Marxe, vydání vězeňských sešitů Antonia Gramsciho, výborů z díla Antonia Labrioly či Abrama Děborina, a nadto několik titulů sám přeložil.¹ Přitom soustavně pracoval na svých dvou knihách: jedné o dějinách marxismu a druhé o pojmu odcizení.

Sochorův zájem o historiografii marxismu byl podnícen jeho vlastním vyrovnáváním se s fenoménem stalinismu, a to nikoli primárně jako politického, sociálního či ekonomického systému, nýbrž jako teoretického systému. Intelektuální stalinismus se choval macešsky k vlastní myšlenkové tradici, tj. k dějinám marxismu. Sochor připomíná, že „jedním z největších hříchů dogmatismu je [...] naprostý nihilismus k hodnotám, které přinesly vlastní dějiny marxismu, a k jejich myšlenkovému odkazu, k problematice, které tyto dějiny obsahují“.² Vyrovnat se s intelektuálním stalinismem tak znamená odmítnout dějinný nihilismus, což Sochor sám učinil – a to hned dvojnásobem. Jednak historizoval intelektuální stalinismus a učinil z něj součást dějin marxismu, jednak

¹ Pokud jde o překlady, Sochor se podílel na překladu výboru *Sešitů z vězení* Antonia Gramsciho (z plánovaných tří svazků vyšly jen dva). Do češtiny přeložil Lukácovy *Dějiny a třídní vědomí* a útlou knížku *Lenin, Korschův Marxismus a filosofie*, Trockého *Zrazenou revoluci* a Marcuseho *Éros a civilizace*. – Sochorovy ineditní překlady vycházejí postupně v nakladatelství Filosofia v ediční řadě „Emancipace a kritika“.

² Lubomír Sochor, *Sociologie románu*, 1965, s. 3 [strojopis]. Sochor na jiném místě uvádí: „Stalin-ské období neumožňovalo, aby marxismus uplatnil na své vlastní dějiny svou vlastní kritickou revoluční metodu.“ Lubomír Sochor, „A. M. Děborin a dvacátá léta v sovětské filosofii“, in Děborin, A. M., *Filosofie a politika*, Praha: Nakladatelství politické literatury, 1966, s. 505.

systematicky vynášel ze zapomnění *hodnoty* marxismu, které intelektuální stalinismus vědomě popřel či nevědomky přehlížel. V roce 1965 Sochor dokončil a obhájil habilitační spis *Studie z dějin marxistické filosofie*. Jeho literární pozůstalost však obsahuje ještě pozdější, lehce upravenou a doplněnou verzi *Příspěvky k dějinám marxismu* datovanou rokem 1975. Přestože Sochor pokračoval v práci na svých dějinách marxismu až do osmdesátých let, nikdy nevyšly knižně.³

Kniha o pojmu odcizení vznikla v roce 1961 a nesla název *Marxova teorie „odcizení“ a spory o „mladého“ Marxe*, přičemž v plánu bylo její knižní vydání pod titulem *Spory o mladého Marxe*. K tomu však nedošlo. Vyšla ovšem tiskem studie, v níž Sochor shrnul hlavní argument knihy.⁴ Sochor byl přesvědčen, že marxistické koncepce je nutné aplikovat na společenskou realitu, která sama o sobě prohlašuje, že staví na teoretických pilířích marxismu. Vhodnou za tímto účelem se Sochorovi jevila koncepce odcizení, která by tak mohla osvědčit svůj explanační, hermeneutický a kritický potenciál, který jí byl upírán intelektuálním stalinismem. S pomocí koncepce odcizení lze podle Sochora odkrýt dehumanizační tendence v těchto společnostech přítomné, spočívající v systematickém vytěšňování aktérské perspektivy. Lze tak snáze pochopit, proč za stalinismu docházelo k devalvací explanační, hermeneutické a kritické hodnoty těch či oněch marxistických koncepcí, které aktérskou perspektivu braly v potaz.

Koncem šedesátých let se Sochor veřejně a politicky angažoval. Zapojil se aktivně do dění kolem pražského jara 1968. V průběhu XIV., tzv. „vysočanského“ sjezdu KSČ byl zvolen do ústředního výboru KSČ. Po krachu reformních snah byl roku 1969 vyloučen z ÚV i z KSČ. Následně mu byla znemožněna pedagogická i vědecká činnost. Pracoval jako bibliograf v knihovně Právnické fakulty UK, a to pod dohledem tajné policie (roku 1972 byl zatčen a krátce uvězněn za šíření protivládních tiskovin). Byl sice v knihovně izolován, nicméně měl dobrý přístup k odborné literatuře. Kromě důkladných rešerší literatury, týkající se tématu politických stran, socialistické zákonnosti, diktatury proletariátu či revoluce, se Sochor ponořil do intenzivního studia teorií elit.⁵ A nadále pokračoval v práci na svých dějinách marxismu. Spolu s tím si doplnil právníké vzdělání, které završil v roce 1975 obhajobou kandidátské práce *Zákaz incestu a československé trestní právo*.

³ Tomu nasvědčuje Sochorova korespondence s Karlem Kosíkem a Robertem Kalivodou. Kalivoda v dopise adresovaném Sochorovi (21. června 1981) píše: „Myslím, že máš předpoklady udělat konečně pořádné dějiny marxismu, které musí být *kritické* i k Marxovi a Engelsovi – v tom smyslu, že ukážou velikost vědeckých objevů, ale i metafyzickou (především hegelíanskou) omezenost jejich záběru. Nemí to prostě ještě konkrétní dialektika (nikoli dialektika konkrétního – což je dialekticko-metafyzické spekulování o konkrétnosti).“

⁴ Lubomír Sochor, „Filosofie a ekonomie“, in kol. autorů, *Sedmkrát o smyslu filosofie* (Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964), s. 71–99.

⁵ Ondřej Lánský vydal (doplněnou) antologii k teoriím elit, kterou Sochor připravil v sedmdesátých letech. Srov. Ondřej Lánský, Lubomír Sochor, (ed.), *Materiály k teorii elit a k její kritice* (Praha: Filosofia, 2018).

V roce 1978 Sochor vycestoval z Československa a připojil se ke své rodině, která žila ve Francii (Sochorova druhá manželka byla Francouzka). Žil pak až do své předčasné smrti v Paříži, kde vyučoval na *Université Paris VII*. Vypisoval pravidelně kurzy zaměřené na společnosti sovětského typu: např. o ikonografii, teorii komunikace, o roli masmédií nebo o socialistickém realismu. Začal rovněž soustavně pracovat na novém knižním projektu o teoriích stalinismu. Přestože se z chystaného projektu dochovaly jen náčrty, výpisky, poznámky, nástřely struktury a několik obsáhlých anotací, lze si na základě tohoto materiálu utvořit poměrně jasnou představu o Sochorově argumentaci. Hlavním záměrem bylo tematizovat stalinismus jako ideologii či jako teoretický systém se zřetelem k různým formám jeho realizace a praktického uplatňování.

Sochor měl v plánu věnovat se detailně genetickému zkoumání stalinismu stejně jako provést jeho ideálně-typickou rekonstrukci. Vlastním ohniskem knihy měla být analýza pragmatiky stalinismu. Sochor usiloval o metodologickou rehabilitaci aktérské perspektivy při zkoumání společenské reality, kterou historický materialismus ignoroval. Snažil se přitom porozumět rozmanitým způsobům, jakými individuální i kolektivní aktéři – tvořící nedílnou součást ideologizované reality – rozumí sobě samým. Zajímal se také o to, jak tito aktéři uskutečňují své vlastní představy o dobrém životě.

Asi nejrozsáhlejším Sochorovým příspěvkem k pochopení pragmatiky stalinismu je studie o „reálném socialismu“: *Contribution à l'analyse des traits conservateurs de l'ideologie du „socialisme réel“*. Její lehce zkrácené znění přetiskujeme v anglickém a českém překladu. Sochor ji původně napsal francouzsky jako výstup v rámci projektu o společnostech sovětského typu, který z Vídně řídil Zdeněk Mlynář.⁶

Ve zmíněné studii Sochor pojímá „reálný socialismus“ doslova jako realitu, která je skrz naskrz prorostlá ideologií, tj. jako realizovanou ideologii. V situaci, kdy se ideologie stává reálnou a kdy se realita sama stává ideologickou, je ideologie vlastně překonána: je zrušena a současně uchována, byť v pozměněné podobě. Je zrušena v tom smyslu, že ztrácí váhu ideologický obsah, který působí v lidských „hlavách“ a skrze ně. Stírá se tak hranice mezi myšlenkou a faktem, obrazem a zobrazeným. Ale ideologie rovněž zůstává uchována, a to v podobě ritualizované praxe, která společenskou realitu vytváří a současně reprodukuje.

Domnívám se, že toto je stěžejní Sochorova myšlenka: Ideologie, tzn. stalinismus jako teoretický systém (Sochor pro něj někdy používá označení „marxismus-leninismus“),

⁶ Lubomír Sochor, *Contribution à l'analyse des traits conservateurs de l'ideologie du „socialisme réel“* (Köln: Index, 1983). Souběžně s tím vyšla v tomtéž nakladatelství také ve francouzštině a angličtině. Po Sochorově předčasném úmrtí studie vyšla znovu se změněným názvem: *Le „socialisme réel“: une idéologie tournée vers le passé* v sartróvském časopise *Les Temps Modernes*. Srov. Lubomír Sochor, „Le „socialisme réel“: une idéologie tournée vers le passé,“ *Les Temps Modernes* 41 (1985), č. 468/469, s. 158–238. Český překlad byl pořízen podle posledního vydání a byl zařazen do výboru *Úvahy o ideologii a praxi reálného socialismu*, editorsky připraveného Janem Auerhanem, který je také autorem českého překladu. Srov. Lubomír Sochor, *Úvahy o ideologii a praxi reálného socialismu* (Köln: Index, 1987).

se obsahově postupně vyprázdnil, zformalizoval a proměnil se v liturgii a v represivní rituál. Změna mj. spočívá v přehodnocení primátu ideologie. Liturgie či rituál má v kontextu náboženství víceméně služebnou funkci a není samoučelný; vždy slouží náboženskému obsahu. A něco podobného platí o politickém rituálu, který slouží určité ideologii či doktríně. Je-li ovšem ideologie realizovaná či realita zideologizovaná, vztah služebnosti se převrací. Rituál má nyní primát, zatímco ideologie plní čistě služebnou funkci v rámci liturgie. Otázkou pak je, nakolik – pakliže vůbec – mohou aktéři vnoření do ideologizované reality uskutečňovat své konkrétní představy o dobrém životě na půdorysu ritualizované praxe. Zdá se, že Sochor v uváděné studii vytyčuje směr, jímž by se hledání odpovědi mělo ubírat: kulturně antropologické zkoumání společností sovětského typu. To nám na základě analýzy rozličných forem ritualizované praxe na jedné straně a konkrétních aktérů, kteří jsou jejich vykonavateli, na straně druhé, může poskytnout ucelený obrázek o míře, v jaké individuální či kolektivní aktéři reálně uskutečňují své vlastní představy o dobrém životě: paradoxně nikoli navzdory ideologii, ale v souladu s ní.

„REÁLNÝ SOCIALISMUS“

Ideologie obrácená k minulosti¹

Lubomír Sochor

Termín „reálný socialismus“ (nebo, méně často, „existující socialismus“) dostal s jistým zpožděním občanské právo v politickém slovníku západních zemí. Avšak na rozdíl od jiných termínů pocházejících z Ruska a jeho sovětské současnosti – jako „car“, „knuta“, „kozák“, „sovět“, „úderník“, „kolchoz“, „sebekritika“ nebo „gulag“, výraz „reálný socialismus“ není brán vážně. Zatímco nikdo nepochybuje, že termíny, které jsem uvedl jako příklady, označují nepochybná a dobře hmatatelná fakta, výraz „reálný socialismus“ vyvolává oprávněnou nedůvěru pro svou dvojsmyslnost: vztahuje se k temné a slabě vymezené oblasti mezi reálným a pomyslným.

Proto se mu obdivovatelé sovětského režimu pečlivě vyhýbají. Upřímně jsou přesvědčeni, že stačí mluvit o socialismu bez přívlastku, aby se definoval sociální a politický režim Sovětského svazu a zemí jeho bloku. Jejich nedůvěru nerozptýlí ani fakt, že to jsou sovětské vládcové, kdo přidává toto označení a kdo dal termín do oběhu. Na Západě používají tohoto termínu, většinou v uvozovkách, jen kritikové sovětského systému, aby vyjádřili svůj ironický odstup od sovětské reality. Termín je navíc dobrou záminkou k vtípům. Nic není lehčího než slovní hříčkou srovnávat ideologii „reálného socialismu“ se společností a jejími institucemi, v nichž socialismus je nepřítomný a ireálný. Zajisté jsou mezi nimi lidé, kteří nežertují. Jsou to nesmiřitelní nepřátelé jakéhokoli socialismu, s přívlastkem či bez něho. Konstatují se zadostiučiněním, že Brežněv, Suslov, Andropov

¹ Z francouzského originálu přeložil Jan Auerhan. Sochorův text je mírně zkrácen. Hranaté závorky v textu značí výpustky.

a jiní přívrženci ideologie „reálného socialismu“ mají zcela pravdu: jiný socialismus než ten, který byl nastolen v SSSR a jeho bloku, není myslitelný. Každý pokus vymyslet a zavést jakýkoli socialismus – byť i se sebelepšími úmysly – vede nezbytně k despotismu, teroru, gulagu a barbarství. Není dobré pokoušet ďábla. Staré úsloví dialektiky, že „extrémy se dotýkají“, potvrzuje v tomto případě svou platnost. V obou případech se socialismus ztotožňuje s ruskou realitou – pouze její hodnocení je zcela opačné.

I když nesouhlasím ani s Brežněvem, ani s jeho nástupci, ani s Husákem, nemyslím si, že je možno vyrovnat se s výrazem „reálný socialismus“ snadnými žerty. Isem přesvědčen, že je nutno jej považovat za důležitý ideologický jev, podrobit jej podrobné analýze a vyjevit jeho významy. Domnívám se, že nejde o slovo použité náhodou. Termín vyjadřuje důležitou metamorfózu marxismu-leninismu sovětského typu. Je podstatný, protože odráží významnou změnu v sovětské ideologii a transformaci jejích funkcí, k nimž došlo v pochruščovském období. Často se zapomíná, že Brežněvovo období přineslo v mentalitě sovětské vládnoucí špičky podstatnou změnu. Tato změna se odráží v hlubokých modifikacích marxismu-leninismu, který se ze zbyrokratizované revoluční ideologie stal ideologií konzervativní, zahalenou pseudorevolučními slovy. Obrazně lze říci, že vláda utopie, která charakterizovala různým způsobem období Lenina, Stalina a ještě Chruščova, byla vystřídána vládou anti-utopie, tj. úplným opuštěním utopických elementů stalinského marxismu-leninismu. Tato restrukturační oficiální ideologie, změny jejích funkcí, její neobyčejná ritualizace, její přeměna v liturgický marxismus-leninismus – to vše je vyjádřeno v ideologické formuli hlásající „reálný socialismus“. Vyjadřuje definitivní opuštění projektu, který transcenduje existující společenskou skutečnost, vyjadřuje kult okamžiku, opuštění „zářících zítřků“, jež nikoho nelákají, vyjadřuje návrat k „heroické minulosti“ a vůli setrvat v současné nehybnosti.

Silně pochybuji, že autorem této doktríny je Brežněv osobně, i když je mu tato zásluha oficiálně připisována a Brežněv je veleben jako teoretik reálného socialismu. Ideologická formule „reálný socialismus“ je spíše kolektivním výtvozem, který odráží mentalitu a sociální psychologii vládnoucí byrokratické špičky. Tato doktrína vyjadřuje osudnou ztrátu dynamismu sovětské společnosti, její ideologickou a politickou sklerózu a její stále výraznější sklouzávání k nehybnosti jak v myšlení, tak v institucích. Doktrína „reálného socialismu“ tyto tendence nejen vyjadřuje, ale také je glorifikuje, pozvedá je k vznešenosti, k ideálu, dělá z nich ctnost. Představuje je jako hodnoty znamenitější, než jsou vzdušné zámky vymyšlené reformátory uvnitř sovětského bloku nebo těmi, kdo na Západě vypracovávají projekty socialismu spojeného se svobodou, bez systému jedné strany a bez gulagu. Ideologie „reálného socialismu“ vyjadřuje vůli vládnoucí špičky setrvat v institucionální a ideologické nehybnosti. Je produktem objektivních sociálních tendencí, jež působí uvnitř společnosti sovětského bloku. Zároveň se stala příčinou zaostávání: brání změnám a napomáhá udržovat sociální *status quo*. [...]

[...]

Hlavní prvky ideologie „reálného socialismu“

Milovan Djilas v jednom ze svých článků srovnal Stalina s upírem, který straší svět. Nikdo se už nedovolává jeho dědictví (s výjimkou albánských vedoucích), ale četní jsou ti, kdo v něm stále čerpají svou energii. I když již dávno zemřel, Stalin je stále přítomen mezi živými prostřednictvím institucí, které byly za jeho vedení vybudovány, a ideologie marxismu-leninismu, již vypracoval a systematizoval. Dokonce i fakt, že nynější vládnoucí špička se tváří, jako by Stalin nikdy neexistoval, a snaží se vydávat jeho praktické a ideologické dílo za kolektivní výtvar strany a jejích vedoucích orgánů, svědčí o vitalitě Stalinových myšlenek a o jejich institucionální objektivizaci. Technické vynálezy životního významu pro lidstvo, jako oheň nebo kolo, nemají autora. [...]

Tak je tomu i se Stalinem a stalinismem. Oficiální sovětská společnost se snaží Stalina zapomenout, ale stalinismus bez Stalina je stejně živý jako dříve a stále představuje její institucionální a ideologický základ. Ideologie „reálného socialismu“ má své prameny ve stalinismu.

Lze dokonce říci, že jádro doktríny se zvláště nezměnilo. *Grosso modo* doktrína marxismu-leninismu zůstala, jak ji Stalin vypracoval a kodifikoval, s výjimkou menších, sotva viditelných úprav v obsahu a formě. Některé myšlenky se vynechaly, jiné se staly součástí doktríny; význam některých termínů se pozměnil, důraz se přesunul.

Ideologie „reálného socialismu“ není rozchodem se stalinským marxismem-leninismem, ale spíše novým návodem k jeho použití, novým pravidlem jeho interpretace a reinterpretace. V této ideologii se marxismus-leninismus definitivně mění ze zbyrokratizované revoluční doktríny v doktrínu posvěcující sociální *status quo*, v návod k použití pro výkon hrubé moci, v nástroj řízení současnosti.

Několik stručných poznámek o změnách ve formě: Pod vlivem formule o „reálném socialismu“ se marxismus-leninismus čím dál více ochuzuje a omezuje se na soupis „principů“. Tyto „všeobecně platné principy“ marxismu-leninismu lze vypočítat téměř na prstech jedné ruky. Podle projevu nynějších sovětských vedoucích a jejich poručíků v Praze, Berlíně a Sofii axiomata „reálného socialismu“ jsou: vedoucí úloha marxisticko-leninské strany ve společnosti a ve státě; budování socialistického státu, který vykonává funkci diktatury proletariátu; znárodnění výrobních prostředků, přírodních zdrojů atd.; plánování a plánovitě řízení národního hospodářství; proletářský internacionalismus; atd.

Ve skutečnosti nejde o principy, ale prostě o několik základních pravidel, která nová vládnoucí špička musí zachovávat. Termín „princip“ se tradicí a setrvačností ve slovníku „reálného socialismu“ uchovává, s principy marxisticko-leninské doktríny období stalinismu má však málo společného; jde spíše o karikaturu.

„Ortodoxní“ marxismus Druhé internacionály (Kautský, Plechanov a jiní) přeměnil kritickou, tj. dialektickou teorii kapitalistické společnosti a dělnického hnutí, vypracovanou Marxem, v marxismus neboli systematizovanou doktrínu, která chce být „Weltanschauung“, obecnou vědou o „nejobecnějších zákonech přírody, společnosti a myšlení“. Lenin dal marxismu voluntaristickou a instrumentalistickou interpretaci.

A Stalin se jako první pokusil vyložit leninismus *more geometrico*, omeziv marxismus na principy, z nichž vyvozoval logické důsledky. Tato deduktivní metoda založená na sylogismu (a u Stalina zejména na paralogismech) nebyla nijak originální. Stalin se inspiroval teologií a scholastickou filosofií. Nebyl ovšem na úrovni jejich pojmové přesnosti a jejich přísné logiky. Tohoto postupu stále používá právní dogmatika v exegezi pozitivního práva. Hledá v textech zákonů jejich základní principy a používá je k interpretaci smyslu jednotlivých opatření. Tato metoda je bezpochyby nutná a užitečná v interpretaci a systematizaci pozitivního práva; zato, zcela sterilní v oblasti nových znalostí, byla v aplikaci na marxismus produktivní pouze v jednom smyslu: umožnila vybudovat a systematizovat „leninismus“, později přejmenovaný na „marxismus-leninismus“. Pomocí svých principů a své „axiomatické metody“ se Stalinovi zároveň podařilo v zárodku zlikvidovat jiné možné interpretace „leninismu“ a – pokud se rozvinuly – účinně proti nim bojovat jako proti kacířství, které je ve zjevném rozporu s „posvátnými“ principy.

V období „reálného socialismu“ ztratily principy marxismu-leninismu i tuto fiktivní produktivitu začínajícího stalinismu. Neslouží už ani k interpretaci, ani k systematizaci. Podobají se spíše signálu, který ve zkratce vyjadřuje příkazy a zákazy. Ústřední sdělení publikovaná po setkání kremelských vládců s vedoucími činiteli „bratrských stran“ tuto funkci „principů marxismu-leninismu“ osvětlují. Odkaz na principy je často poslední výstrahou, například před vojenskou intervencí v Československu nebo před pučem generála Jaruzelského v Polsku. V takových situacích se ani nepovažuje za nutné principy vyjmenovávat, stačí je připomenout *en bloc*.

„Principy marxismu-leninismu“ se tak v období „reálného socialismu“ čím dál více podobají známé trojdílné formulí hraběte Uvarova, který byl ministrem cara Mikuláše I.: „Samoděržaví – národnost – pravoslaví.“ Doktrína se tak omezila na několik základních a neměnitelných hesel. Ve formulí hraběte Uvarova by bylo snadné zaměnit „vedoucí úlohu strany“ za „samoděržaví“ nebo nahradit „národnost“ „morální a politickou jednotou lidu“ či „pravoslaví“ „stranickým duchem“. Ale podstatná je podobnost funkce principů hraběte Uvarova a funkce principů současného marxismu-leninismu, jejich konzervativní ráz. Proklamují nezměnitelnost základů společnosti, dávají do klatby změnu a brání novým myšlenkám.²

S tímto formalismem principů jde ruku v ruce ritualizace doktríny marxismu-leninismu. Ritualizaci doktríny, neustálé opakování témat, formulí a citátů, doprovází ritualizace jazyka. Ideologie, ritualizovaná ritualizovaným slovem, je šířena hromadnými sdělovacími prostředky, které připomínají tibetské „modlicí mlýnky“. To vše se opírá o stále

² K. Černěnko, tehdy člen politbyra KSSS a sekretář ÚV odpovědný za ideologické otázky, podněcoval na zasedání ÚV o ideologických otázkách tvořivost badatelů ve společenských vědách těmito slovy: „Samozřejmě, nová fakta si mohou vynutit doplnění nebo zpřesnění platných názorů. Jsou však pravdy, které nelze podrobovat revizi, jsou problémy jednoznačně vyřešené už dávno. Ti, kdo pracují na řešení vědeckých problémů, nesmějí ‘zapomínat’ na základní principy materialistické dialektiky.“ (Zdůraznil L. S.) *Rudé právo*, 15. června 1983.

zdokonalovaný systém svátků, oslav a strnulých obřadů, a připodobňuje tak vládnoucí komunistickou stranu k církvi, samozřejmě ateistické církvi. Tento fenomén nazýváme liturgickým marxismem-leninismem. Tato proměna, která začala ve stalinském období, se dovršuje v období „reálného socialismu“. Zatímco za Stalina obřady a ceremonie poděpíraly a doprovázely doktrínu, v období „reálného socialismu“ je „logos“, ideologické slovo, zcela pohlceno obřadem a mění se v jeho pomocný nástroj. Význam liturgického marxismu-leninismu roste úměrně k tomu, jak se ideologie zbavuje posledních zbytků racionálního obsahu a definitivně ztrácí schopnost vysvětlovat společenskou realitu. Protože jde o jev zásadního významu, věnuji mu samostatnou kapitolu; zde se o něm jen zmiňuji v souvislosti s formálními změnami ideologie. Mimochodem – tato ritualizace marxisticko-leninské ideologie navazuje na tradice východní církve. Pravoslavná církev vždy dávala větší důraz na ceremonie než na teologii. Byla a je především liturgickou církví. Věřící si osvojuje logos prostřednictvím obřadů.

Úpadek formy marxisticko-leninské ideologie v období „reálného socialismu“ je doprovázen intelektuálním úpadkem jejích sloužících. Teoretici ani skuteční ideologové už neexistují. Ideologie „reálného socialismu“ má pouze úředníky; kteří spravují hotová ideologická představení, jejich pragmatická seskupování a pokladnici citátů z Lenina a z projevů právě úřadujícího generálního tajemníka; má byrokratické správce zbyrokratizované „ideologické práce“.

Doba, kdy Ždanov a jeho partneři v bratrských stranách, jako Révai v Maďarsku, zasahovali do filosofických a uměleckých diskusí a snažili se tak dát posilující injekce umdlévající ideologii, patří nenávratně do minulosti. Jejich dnešní následovníci již nemají co říci. Nesnaží se už vyvolávat „ideologické události“. Duch vynalézavosti je opustil, zdá se definitivně. Nanejvýš občas přednesou dlouhé nudné proslovy na plenárních zasedáních ÚV, aby potvrdili naprostou nepřítomnost nových myšlenek.

Je naprostým omylem označovat byrokraty, kteří spravují „ideologickou práci“ – jako Suslov nebo jeho nástupce Černěnko –, za „strážce pravověrnosti“. Tento titul snad odpovídal ještě Ždanovovi. Ale je zcela nesprávné ho užívat, pokud jde o hlídače oficiální ideologické sterility. Tito byrokraté jsou neschopni tvořit – a nic nevytvářejí. Pouze podepisují a přednášejí zprávy vypracované anonymními byrokratickými pomocníky. Tyto zprávy jsou skutečnými oběžníky určenými podřízeným na „ideologické frontě“; stranickým tajemníkům odpovědným za ideologickou práci, profesorům marxismu-leninismu, novinářům atd. Vzhledem k tomu, že jim zcela chybí originalita, jsou snadno nahraditelní a zaměnitelní.

Není tedy překvapující, že titul teoretika je úředně udělován generálnímu tajemníkovi, který je právě ve funkci. To vyplývá z byrokratické logiky. Jako vrchní vedoucí strany-církve je zároveň jejím veleknězem. Je bezprostředním následovníkem Lenina (ve skutečnosti Stalina), a má se tedy za to, že má automaticky vlastnosti velkého teoretika. Je nemožné ověřit, zda si to sovětská byrokracie skutečně myslí, ale přinejmenším to předstírá. Tak či onak, velebení teoretických výkonů úřadujícího generálního tajemníka svědčí o žalostné představě o teorii. Banálnosti vyslovené Brežněvem byly

oslavovány jeho pochlebníky jako obohacení vědy. Stejně je tomu s Andropovem. Za několik měsíců, kdy je ve funkci generálního tajemníka, stačil pouze přednést několik projevů a publikovat jeden článek: nicméně již platí za teoretika.³

A nakonec několik slov o modifikacích v obsahu marxisticko-leninské doktríny pod vlivem ideologie „reálného socialismu“. Nejdůležitější se týká fází přechodu od nižšího stupně k vyššímu stupni komunismu. Po úplném nezdaru Programu KSSS přijatého XXII. sjezdem v roce 1961 a jeho slibu pozemského ráje byl přechod k vyššímu stupni komunismu odložen na neurčito. Nadále se ví, že nejen komunistická společnost jako celek, nýbrž i její nižší fáze mají mnoho stupňů.

Podle ideologů „reálného socialismu“ je přechod od socialismu ke komunismu daleko složitější, než si Marx a Lenin představovali. První fáze komunismu (socialismus) se dělí na období přechodu od kapitalismu k socialismu (období revolučních přeměn), za druhé na období, kdy se budují základy socialismu, a konečně na období rozvinutého socialismu, které se opět člení na několik etap.

Současní vládcové definují rozvinutý socialismus jako dlouhou historickou etapu. Konstatují, že sovětská společnost je už na jejím prahu, ale jsou velmi diskrétní, pokud jde o její trvání. Vyvodili prosté závěry z neúspěchu programu přijatého za Chruščova a neslibují už příchod vyššího stadia komunismu. Lze čekat, že ve vhodnou dobu vynaleznou jiná historická období, jež oddělují sovětskou společnost od jejího „cíle“. Z hlediska ideologie „reálného socialismu“ tak komunismus začíná připomínat *Deus absconditus* teologů: vzdaluje se od věřícího úměrně tomu, jak se mu věřící přibližuje.⁴

Podle svých ideologů je rozvinutý socialismus společností, v níž ekonomická základna, společenská struktura a politický systém, které odpovídají principům socialismu, byly už vybudovány. Je to socialismus, který se vyvíjí na svých vlastních základech. Někteří autoři definují rozvinutý socialismus jako „organickou kvalitativní totalitu“, která ve svém vývoji podřizuje svým principům a pravidlům stále nové oblasti společenského

³ „Ideolog“ ÚV KSSS Černěnkovo o tom říká ve své zprávě o ideologické práci: „Zabývejme se nyní otázkami teorie. Plným právem považujeme za skutečné výdobytky marxisticko-leninského myšlení poslední doby teze a závěry formulované XXIV., XXV. a XXVI. sjezdem KSSS a zasedáními ÚV a v projevech generálního tajemníka ÚV KS Andropova. Propracovaná koncepce rozvinutého socialismu, odhalení cest vedoucích ke zvýšení efektivity výroby v podmínkách vědecké a technické revoluce, k uskutečnění beztržní struktury v historickém rámci první fáze komunismu, prohloubení našich představ o obsahu národnostní otázky v současné epoše a o důležitých tendencích v mezinárodním životě, rozvinutí leninské teorie o válce a míru a o obraně socialistické vlasti, tato a jiná teoretická zobecnění vyzbrojují naši stranu novými myšlenkami a dávají jí vědecky zdůvodněný a vznešený přístup k aktuálním problémům současné epochy.“ *Rudé právo*, 15. června 1983.

⁴ Andropov ve svém projevu o nezbytnosti připravit nové vydání Programu KSSS konstatuje, že některé body Programu přijatého v 1961 „neobstály ve zkoušce času, protože byly poznamenány prvky odtržení od reality, předbíhaly realitu a bezdůvodně se zabývaly detaily“. Projev na zasedání ÚV KSSS, 15. června 1983.

života a odstraňuje přežitky společenského řádu založeného na soukromém vlastnictví i sociální jevy cizí socialismu. Organická totalita tak směřuje ke své definitivní formě.⁵

Z toho vyplývá, že je jí třeba po všech stránkách zdokonalovat, aby se stávala stále více totalitární. Andropov tento úkol charakterizuje jako osu nové verze programu strany a Černěnko definuje zdokonalování socialismu jako „strategický úkol“. V tomto ohledu jsou sovětští vedoucí činitelé daleko výmluvnější a přesnější, než když mluví o vyšší fázi komunismu.

Podle Andropova rozvinutý socialismus směřuje k společenské homogenitě: „Život ukazuje, že beztřídní společenská struktura se podle všeho ve svých základních a obecných rysech vytvoří již v etapě zralého socialismu.“ Samozřejmě že tato stejnorodost společnosti naprosto neznamená, že se politbyro rozpustí v homogenní mase pracujících. To by si mohli myslit jen prosťáčci. Ve skutečnosti se společnost stane více stejnorodou, protože její politický systém nebude mít trhliny, protože strana bude ještě lépe vykonávat svou řídicí úlohu a neponechá mezi sebou a lidem žádné prázdno, „v němž by se mohli objevit samozvanci a snažit se uchvátit funkci mluvčích zájmů pracujících“.⁶ Aby se dosáhlo tohoto cíle, je nutno zdokonalovat jak výrobní vztahy, tak politický systém ve smyslu etatismu. Hlavní cesta tohoto zdokonalování záleží v rozvoji všelidového státu a v postupném rozšiřování účasti mas na řízení společnosti. Tak byla objevena zlatá střední cesta mezi Stalinovou doktrínou o upevňování státu za komunismu a Chruščovovou myšlenkou o komunistickém *self-government*.

Karl Marx založil svou teorii o odumírání státu po vítězné i sociální revoluci na myšlence obecní samosprávy. V Rusku se stal opak: obce byly zestátněny a slaboučké prvky obecní a oblastní samosprávy, které obtížně vznikaly během posledních desetiletí starého režimu, byly zrušeny. A jako vymoženost budoucnosti se slibuje, že občanům bude poskytnuta možnost zasedat v jakýchsi komisích organizovaných kolem státních orgánů, aby pomáhaly byrokracii uskutečňovat nahoře přijatá rozhodnutí. Homogenizace sociální struktury, představovaná ideology „reálného socialismu“ jako cíl, má pouze jediný smysl: zdokonalit systém ve smyslu etatismu, zabránit jakékoli formě volného sdružení a autonomního výrazu zájmu sociálních skupin. Homogenita je identická – v tom je její skrytý smysl – s byrokratickým totalitarismem. A protože národnostní pestrost sovětského impéria je vážnou překážkou „homogenizace sociální struktury“, je nutno zesílit rusifikaci jak přímou, jazykovou, tak nepřímou, kulturní, tím, že se národům impéria vnutí nejen ruština, nýbrž i byrokratická masová kultura. Oprášila se stará stalinská doktrína o budoucím splnutí národů a národních jazyků v jediný

⁵ To tvrdí jeden z ideologů „reálného socialismu“ R. I. Kosolapov. Ve své skromnosti připisuje zásluhu za tento ideologický objev Brežněvovi, který skutečně použil výrazu „organická totalita“ ve své zprávě o návrhu sovětské ústavy. Ričard I. Kosolapov, *Socialismus. K otázkám teorie* (Praha: Nakladatelství Svoboda, 1982), s. 449–490 (ruský originál vyšel v Moskvě roku 1979).

⁶ Projev na zasedání ÚV KSSS, 15. června 1983.

mezinárodní jazyk, ve smyslu, který je v dané situaci zcela jednoznačný, přes odkazy na Lenina a přes opatrnost, s níž o těchto otázkách Andropov mluví. A Černěnko z toho vyvozuje praktické závěry.⁷ Podle jeho logiky je každý „domorodec“ povinen asimilovat ruštinu, aby se seznámil se světovou kulturou a rozšířil své kontakty se světem. Rusifikace má dvojí cíl. Jednak usnadňuje práci civilní i vojenské byrokracii, jednak zesiluje čínskou zeď, která odděluje národy sovětského impéria od světové kultury.

Ideologie „reálného socialismu“ opustila heslo „dohnat a předejít nejvyspělejší kapitalistické státy ve výrobě na hlavu“, samozřejmě s výjimkou zbrojního průmyslu. Kromě praktického neúspěchu jsou to také o ideologické příčiny s neúspěchem těsně spojené, co určuje opuštění tohoto cíle. Z myšlenky, že rozvinutý socialismus je organická totalita vyvíjející se na vlastní základně, vyplývá zbytečnost a nemožnost srovnávat jej s kapitalismem, pokud jde o kvantitativní růst. Každý organismus má svůj rytmus růstu; růst žita není souměřitelný s růstem smrku, jak pokud jde o rytmus, tak o výsledek. Bylo by tedy nesmyslné srovnávat kvantitativní rozvoj kapitalistických zemí a zemí rozvinutého socialismu. Z nouze se stala ctnost.

Ideologové „reálného socialismu“ mluví stále častěji o falešnosti kvantitativních kritérií a jako dobří adeпти sociologického organicismu začínají vyzvedávat čistě kvalitativní kritéria. Objevili pojem kvalita života, jež ještě před patnácti lety odmítali. Tento pojem ovšem překřtili na „socialistickou civilizaci“ a obohatili jej o moralizující a ideologické složky a o prvky boje proti plýtvání, jak se nyní prosazuje v nejvyspělejších kapitalistických zemích.⁸

Doktrína o vyspělém nebo zralém socialismu – dlouhé epoše určené kvalitativně a neomezené v čase – zdůrazňuje konzervativní rysy ideologie „reálného socialismu“.

⁷ „Nebo vezměme jev tak pokrokový, jako je dokonalá asimilace nejen mateřského jazyka, ale také ruštiny, jazyka, který sblíží sovětské národy a národnosti. Tento jev je dosti častý. Ale stává se také, že *slabá znalost ruštiny brání lidem v přístupu k bohatství mezinárodní kultury*, omezuje sféru jejich aktivit a jejich kontaktů. ÚV KSSS a Rada ministrů SSSR přijaly usnesení o vytvoření podmínek, které mají ulehčit studium ruštiny obyvatelstvu národních republik. Toto usnesení je třeba aktivně uskutečňovat.“ (Zvýraznil L. S.) Zpráva ze zasedání ÚV KSSS, 4. června 1983. Samozřejmě, a v protikladu k tomu, co říká Černěnko, znalost ruštiny zabrání neruským národům seznámit se se západní kulturou: usnadní moskevské byrokracii vybírat prvky světové kultury, které považuje za neškodné a tedy vhodné pro národy sovětského impéria.

⁸ Odvoláme se opět na nejvyšší autoritu, na generálního tajemníka Andropova: „Často se užívá formulace ‚zvyšování životní úrovně‘. Ale často se interpretuje zjednodušeně a bere se v úvahu jen růst příjmů obyvatelstva a výroby spotřebního zboží. Pojem životní úrovně je ve skutečnosti daleko širší a bohatší. Zahrnuje také neustálý rozvoj uvědomění a kultury lidu, úroveň bydlení a kulturu chování, včetně toho, co bych nazval kulturou racionální spotřeby. Dokonalý veřejný pořádek, zdraví, racionální výživa a vysoká kvalita služeb obyvatelstvu (kde, jak víme, vše není ještě zdaleka u nás v pořádku) jsou toho součástí. Dobré využívání volného času, z hlediska estetického i morálního, zkrátka vše, co lze souhrnně nazvat socialistická civilizace, je také součástí tohoto pojmu.“ Projev na zasedání ÚV KSSS, 15. června 1983.

Vyspělý socialismus už není přechodným obdobím, ale epochou, která trvá velmi dlouho. Oficiální periodizace dějin a koncepce historického času, který se odráží v kalendáři a v opakovaných kampaních vedených prostředky hromadné komunikace, svědčí o tomto konzervativním duchu a zároveň k němu přispívají. Stačí otevřít učebnici sovětských dějin: každý sjezd strany je charakterizován jako „historický“ a jako počátek historické epochy. A každá epocha je opět rozdělena na kratší období, jejichž dočasnými mezníky jsou zasedání Ústředního výboru, rovněž „historická“. A čas mezi těmito mezníky je naplněn úsilím celé společnosti plnit usnesení orgánů strany. Dějiny jsou tak napsány předem a zabezpečeny proti novému a nepředvídanému. Tato pseudohistoriografie založená na pseudoudálostech vede k hegemonizaci historického času, minulosti, přítomnosti a zejména budoucnosti. Zkuste rozlišit XXIV. sjezd KSSS od XXV. nebo XXVI. sjezdu. Podobají se jeden druhému jako vejce vejci. I sovětsští vedoucí jsou nuceni odvolávat se na tyto tři sjezdy brežněvovského období jedním dechem, tak jsou od sebe nerozeznatelné.

Stejného způsobu se používá v ostatních zemích „reálného socialismu“. V oficiální historiografii normalizovaného režimu v Československu vypadá skutečná historická událost, pražské jaro, jako malá krize mezi dvěma „velkými událostmi“ v dějinách země: mezi XIII. sjezdem KSČ (za Antonína Novotného) a XIV. sjezdem (samozřejmě nejde o Vysočanský sjezd v srpnu 1968, ale o sjezd z roku 1971). Tímto způsobem jsou současné dějiny představovány jako monotónní kontinuum, rytmizované věčným návratem téhož.

Přítomnost není začátkem budoucnosti, ale posledním okamžikem minulosti. Navíc – a to vyplývá z kontroly kalendáře založeného na výročích a jejich oslavách – historický čas se vyvíjí v prostoru a minulost existuje zároveň s přítomností a je považována za prvek přítomnosti i budoucnosti.⁹

Pod vládou ideologie „reálného socialismu“ byly opuštěny všechny velké projekty minulosti a více se o nich nemluví: plán přeměny přírody, revoluce v každodenním životě a v životním způsobu, myšlenka o všestranném rozvoji člověka, odumírání států. Už nikdo nesní o tom, že každá kuchařka se naučí řídit stát, a nikdo nevěří, že se každá kuchařka změní ve státníka. Naopak, státníci sestoupili na úroveň kuchařky: řídí stát a společnost jako ona, podle knihy byrokratických receptů. Utopie u moci byla nahrazena byrokratickou antiutopií. Ruský revoluční elán, považovaný Stalinem za podstatný rys „leninského stylu práce“, se vypařil. Stalin ovšem spojuje tento prvek s jiným, neméně podstatným: s „americkým praktickým smyslem“. „Ruský revoluční elán,“ napsal před téměř šedesáti lety,

⁹ O tomto vnímání historického času, charakteristickém pro konzervativismus, viz Karl Mannheim, „Das konservative Denken“, in Karl Mannheim, *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk* (Berlin/Neuwied: Luchterhand, 1964), s. 437–440.

je protijedem proti nehybnosti, rutině, konzervatismu, myšlenkové lenosti, otrockému lpění na tradicích pradědů. Ruský revoluční elán je životodárnou silou, která budí myšlenku, pobízí vpřed, láme staré a skýtá perspektivu. Bez něho je jakýkoli postup nemožný. Ruský revoluční elán má však všechny vyhlídky, aby se v praxi zvrhl v plané ‚revoluční‘ snilkovství, nebude-li spojen s americkou věcností v práci. [...] Avšak americká věcnost má všechny vyhlídky zvrhnout se v úzké a bezzásadní rutíněství, není-li sloučena s ruským revolučním elánem.¹⁰

Stalinovo hodnocení je překonáno: pod znamením „reálného socialismu“ se zkornatělá byrokratická rutina spojuje s přízemním affairismem, liturgický marxismus-leninismus obřadů a veřejných oslav jde ruku v ruce s hodnotami spotřební společnosti po americkém způsobu v každodenním životě.

Liturgický marxismus-leninismus

Liturgický marxismus-leninismus je produkt odvozený z ideologizovaného marxismu, který definitivně ztratil své rysy kritické teorie a stal se nepoužitelným jako nástroj sociologické analýzy společenských jevů. Tato forma marxismu-leninismu, zcela sterilní, pokud jde o myšlenky i pokud jde o znalosti, není nedávného původu. Pochází ze stalinské epochy, ale v současné době se její význam zvýšil. Zatímco za Stalina byla marxisticko-leninská liturgie ještě pouhým přívěskem státní ideologie, v období ideologie „reálného socialismu“ se zmocnila doktríny a pohltila ji. Současný marxismus-leninismus je liturgií a téměř ničím jiným.

Tato liturgizace marxismu-leninismu má za následek jeho formalizaci, jeho přeměnu ve ztuhlý soubor pečlivě popsaných gest a symbolických akcí. Jde o přesná pravidla pro ritualizované projevy ritualizovaného chování. Jde o marxismus-leninismus pro potřebu velkých slavnostních mší, svátků a oslav výročí, jimiž se režim snaží ospravedlnit svou existenci. Jde o marxismus-leninismus ztělesněný v gestech, v ikonách, v ceremoniích a v obřadech.¹¹

Liturgický marxismus-leninismus má své symboly mytologické, rituální a ikonografické. Jeho celková studie přesahuje jak rámec této úvahy, tak moje síly. Proto se soustředím pouze na tři prvky liturgického marxismu-leninismu, které považuji za nejpodstatnější: na leninskou mytologii a kult generálního tajemníka, na občanské svátky a kontrolu kalendáře, na ceremonie a rituály vztahující se jak k veřejným svátkům, tak k životu jednotlivce. Budiž mimochodem řečeno, ritualizovaný marxismus-leninismus vytváří novou pseudovědu: normativní marxisticko-leninskou liturgii, jejímž účelem

¹⁰ Josif V. Stalin, *Otázky leninismu*, překl. Jaroslav Procházka (Praha: Nakladatelství Svoboda, 1952, s. 81-82.

¹¹ Tento jev základního významu je zatím málo prostudován. Doporučuji čtenáři knihu Jean Pierre Sironneau, *Sécularisation et religions politiques* (Hague – Paris – New York: Mouton Editeur, 1982), zejména kapitoly 8 a 9.

je vypracovávat a kanonizovat podrobná pravidla ceremonií a nových obřadů. A jakmile se tento obor konstituoval, vytváří si také aparátčičky specializované v obřadech a v organizování svátků.¹²

Leninská mytologie a kult generálního tajemníka

Leninský mýtus a kult Lenina jsou důležitými prvky v ideologii „reálného socialismu“. Téměř náboženský kult Lenina se zrodil hned po jeho smrti: svědčí o tom pojem „leninismus“ vynalezený Zinověvem („Lenin je mrtev – ať žije leninismus“) a stavba mausolea. Mausoleum, zvláštní směs náboženských představ z doby faraónů, poutových atrakcí a supranaturalistického muzea voskových figurín, nejprve šokovalo západní citění. Časem si na to svět zvykl a dokonce začal hledat omluvy. „Bratrské země“ to zpočátku napodobovaly, ale s malým úspěchem. Mausoleum K. Gottwalda v Československu bylo zrušeno. V současné době existuje v evropských zemích sovětského bloku pouze mausoleum Dimitrova v Sofii.¹³

Leninovo mausoleum je nejdůležitější hmotnou podporou leninské mytologie. Je však jen středem skutečné materiální infrastruktury, jejímiž dalšími prvky jsou Ústřední

¹² Svátky, ceremonie a obřady „reálného socialismu“ jsou velmi zajímavou látkou pro antropologický výzkum. Takový výzkum není samozřejmě trpěn a tím méně podporován v zemích sovětského impéria. Byrokracie si uvědomuje, že takový výzkum by byl zhoubný a že by znesvětil „posvátné“. Marxisticko-leninská liturgie, oficiální odbor jednající o svátcích a ceremoniích, nemá s nezaujatým vědeckým badáním nic společného. Snaží se pouze systematizovat, k čistě byrokratickým účelům, byrokratickou praxi. Uvedu namátkou několik sovětských publikací o těchto otázkách. Tato literatura se v současné době množí: *Naši prazdniki. Sovětskije obščegosudarstvennyje, trudovyje, vojskie, moloděžnyje i semejnibytovyje prazdniki, obrjady, ritualy* (Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury, 1977). Tato kniha obsahuje bohatou bibliografii. Bylo také organizováno několik „vědeckých“ kolokvií o těchto otázkách jakož i o „sovětských tradicích“. Pokud jde o ikonografii a liturgickou ikonologii, je možno nahlédnout například do knihy A. N. Šefova o obrazu V. I. Lenina v sovětském výtvarném umění (Leningrad, 1980); autor soudí, že zobrazení Lenina je „věčným tématem sovětského malířství a sochařství a jejich hlavním úkolem“. Abych obohatil tento malý seznam současného obskurantismu, uvedu ještě knihu I. Jerofejova o jménu Lenina napříč Sovětským svazem (Moskva 1981), se seznamem posvátných míst (obce, okresy, podniky, továrny, kanály, hory atd.), která nesou Leninovo jméno; dále knihu N. Zajceva *Pravda i poezija leninskogo obraza* (Leningrad: Isskustvo, 1980) věnovanou předpisům o zobrazování Lenina na plátně a na divadelní scéně.

¹³ Leninovo mausoleum je záhadou a není snadné odhalit jeho tajemství. Phillipe Sollers ve své studii „Pojem mausolea v marxismu“, in Roger Dadoun, Armando Verdiglione (eds.), *La folie politique* (Paris: Payot, 1977), s. 71–75, několik problémů uvedl. Podle mého názoru, nejzajímavější složkou tajemství je obrovská a trpělivá každodenní fronta — luxusní fronta v zemi, kde „stát ve frontě“ se stalo každodenní nutností. Před mausoleem lidé čekají bez materiální nutnosti. Mausoleum má samozřejmě svá technická a spirituální tajemství. Jeho technická infrastruktura — málo známá, ale lze ji snadno odhadnout — (zařízení a zaměstnanci udržující věčnou svěžest mumie) je vzorem kulturního průmyslu, který je nositelem leninské mytologie. Pokud jde o spirituální tajemství, jejich vylouštění dá klíč k pochopení společenské úlohy této mytologie.

Leninovo muzeum v Moskvě, jeho odbočky v hlavních městech svazových republik, muzea stejného typu ve všech „bratrských“ zemích, místní muzea na leninských místech (místa, kudy Lenin prošel nebo kde bydlil), Leninovy pomníky (jen v Československu jich je přes padesát). Protože kult nemůže být bez ostatků a protože mumie je jen jedna, byly v těchto chrámech shromážděny leninské předměty: židle, na níž seděl, kalamář, do něhož namočil své pero, telefonní aparát, kterého použil, a dokonce parní lokomotiva, opravená během první „soboty komunistické práce“, jíž se Lenin osobně zúčastnil v roce 1919.

Nezapomínejme na Ústav marxismu-leninismu při ÚV KSSS, který má trojí funkci: Jednak sbírá pro své archivy leninské dokumenty, každý kousek papíru, kde Lenin poznamenal dvě slova, včetně objednacích lístků, které vyplňoval ve veřejné knihovně. Za druhé: Ústav svými dokumenty obohacuje Leninovy sebrané spisy a tematické výběry, v nichž Lenin figuruje jako politický myslitel, ale i jako zakladatel sovětského rozhlasu, kinematografie a letectví. Třetí funkce je hagiografická. Protože oficiální životopis v jednom svazku je považován za příliš stručný a skromný. Ústav postavil skutečnou hagiografickou pyramidu – Kroniku života V. I. Lenina ve dvanácti svazcích, kde Leninovy činy a gesta jsou popsány den za dnem a hodinu za hodinou. Budiž mimochodem řečeno, že tato kronika se stala výchozím bodem pro podnik sovětské televize, neméně nestvůrný: seriál o Leninově životě čítající dvacet čtyři částí. Televizní diváci zemí „reálného socialismu“ mají štěstí, že mohou během dvaceti čtyř večerů zhlédnout na obrazovce Lenina jako dítě, Lenina diskutujícího s farizeji, Lenina pokoušeného Satanem, Lenina obklopeného učedníky, mezi nimiž jsou jak jeho oblíbenci, tak i zrádce Jidáš (Trockij samozřejmě).

Leninská mytologie – souhrn mýtů o činech hrdiny téměř nadpřirozených schopností – je šířena literaturou, oficiální historiografií, divadlem, filmem a masovými sdělovacími prostředky. Text je vyšperkován vybranými leninskými bájemi, výpravnými ilustracemi, alegorickými a symbolickými sochami a systémem leninských obřadů a gest oslavami leninských výročí, „sobotami komunistické práce“. Tisk mluví o vzorných filatelistech, kteří sbírají pouze známky s obrazem Lenina. Uveřejňuje fotografie funkcionářů, kteří při svých projevech na stranických schůzích napodobují mimiku a gesta Lenina, či spíše jeho obrazů a soch: hlava mírně nakloněna dozadu, brada vyjadřující vůli, pravá ruka natažena, ukazuje ke konečnému cíli. Komsomolci a pionýři organizují vycházky, výlety a výstupy na hory na leninských místech a sledují Leninovy stopy do nejmenších detailů.

Některé symbolické akce leninského kultu nabývají mystického charakteru: s Leninem se zachází, jako by byl fyzicky naživu. Například při prověrce stranických záznamů a výměně stranických legitimací je legitimace č. 1 vystavena V. I. Leninovi (a legitimace č. 2 generálnímu tajemníkovi, který je právě ve funkci). Lenin je stálým poslancem moskevského městského sovětu. Nejenže mu vystaví poslaneckou legitimaci, ale také mu rezervují židli v zasedací síni. V ritualizovaném jazyku existují slovní obraty, které naznačují existenci mystického spojení mezi stranou a Leninem. Například funkcionář, který hledá citát z Lenina, neřekne „Budu hledat v Leninových sebraných spisech“, nýbrž

„Budu konsultovat Vladimíra Iljiče“. Ještě zvláštnější je případ paní Lazurkinové, staré funkcionářky strany, která strávila léta ve stalinských táborech. Byla rehabilitována za Chruščova, zvolena delegátkou na XXII. sjezd; ve svém projevu vypravovala, že se jí v noci, ve snu, zjevil Lenin a mluvil s ní. Žádal, aby ho v mauzoleu zbavili obtížné společnosti jeho nehodného následovníka, a prosil ji, aby toto přání tlumočila sjezdu.

I když je třeba říci, že mystická komunikace s leninským záhrobím je nyní jev dosti vzácný, existence těchto iracionálních prvků v leninské mytologii a kultu je dosti znepokojující. Je velmi těžké předvídat – ale je možné, že tento jev v budoucnu zesílí pod vlivem iracionality oficiální ideologie a její rostoucí ritualizace. Účast na obřadech a ceremoniích nejenže může mít za následek nudu a frustraci, ale v některých případech může vést k exaltaci a dokonce ke skutečné mystice.

Váha leninské mytologie v ideologii „reálného socialismu“ se rozhodně zvyšuje. Stejně je tomu s téměř náboženským kultem Lenina, který vede až k zbožnění. Strana ovšem vždy zásadně odsuzovala „kult osobnosti“ a zbožňování historických hrdinů (i za stalinské epochy a včetně samého Stalina), ale v praxi s tím nikdy nepřestala. Odkud pochází tento zjevný rozpor mezi vyhlášenými principy a zcela opačnou praxí? Z toho, že „kult osobnosti“ vyplývá ze samé struktury antidemokratického a totalitního režimu a že je k jeho fungování nezbytný. Kult nejvyššího vůdce má ovšem své fantastické složky, čistě ideologické, a své výstřelky: Stalinův „orientální“ charakter dal kultu zvláštní zabarvení a styl. Ale zároveň má kult šéfa vládnoucí strany své racionální prvky, které odrážejí skutečnost. V systému sovětského typu je úloha generálního tajemníka skutečně mimořádná – nikoli pro jeho individuální „geniální“ schopnosti, ale vzhledem k významu vykonávané funkce. Generální tajemník ztělesňuje nadvládu nové třídy; je nejen vrcholem pyramidy moci, ale jistým způsobem také její základnou. Je bodem, kde jakékoliv usnesení začíná a končí. Funkce s přemrštěnou pravomocí mu téměř dodává svatozáře, i když individuálně může být osobností zcela prostřední. Nadvláda nové mocenské špičky se personalizuje. Kult nejvyššího vůdce je symbolický doplněk funkce a ideologický odraz sociální reality.

Proto se kult Lenina zrodil téměř zároveň se sovětskou mocí, i když za jeho života neměl tu téměř náboženskou formu, již nabyt ihned po jeho smrti. Jestliže si jeho kult od té doby zachovává svou vnitřní ideologickou strukturu, několikrát se změnil ve svých funkcích. Zpočátku sloužil jako ospravedlnění moci vykonávané triumvirátem starých bolševiků (Zinověv, Kameněv, Stalin), „nejlepších žáků“ Lenina. Protože Lenin byl vůdce charismatický, nebylo možné okamžitě vytvořit kult jeho nástupců. Od konce dvacátých let se kult Lenina změnil v prodloužený a ideologický doplněk kultu Stalina. Všechny chvalozpěvy na Lenina se přímo vztahují na Stalina, „důstojného pokračovatele Leninova díla“, „Lenina dneška“.¹⁴

¹⁴ Citujeme z knihy, která bývala směrodatná a na niž se dnešní sovětské vedení snaží zapomenout: oficiální životopis Stalina, který napsali G. F. Alexandrov, M. R. Galaktionov, V. S. Kružkov, M. B. Mitin, V. D. Močalov a P. N. Pospělov a který byl používán jako učebnice ve stranickém ško-

Je samozřejmé, že odsouzení Stalinova kultu a jeho zločinů na XX. sjezdu KSSS a vyhlášení „návratu k leninským normám“ v životě strany a státu vyvolalo nový rozkvět kultu Lenina. Bylo nutné zaplnit ideologické prázdno, které zanechala destrukce stalinského mýtu.¹⁵ Zbožnění Stalina se ukázalo být nebezpečné pro samu vládnoucí špičku. Kult generálních tajemníků bez „charismatu“, kteří následovali po Stalinovi – Chruščov, Brežněv, Andropov –, není možný jinak než ve formě kultu Lenina. Svítí skromněji – jako měsíc odráží paprsky nesmrtelného slunce. Osoby, jimž slouží kult Lenina, se mění a budou se měnit, ale struktura kultovní mentality zůstává nezměnitelná. Anekdota z období částečné destalinizace může sloužit za příklad: vypráví se, že v jedné svazové republice ve střední Asii se rozhodli – aby napravili důsledky kultu osobnosti –, že zboří sochu Stalina, vysokou dvacet metrů, a nahradí ji sochou Lenina, ještě gigantičtější.

Historický materialismus hlásaný ideologií „reálného socialismu“ je jen slovní klišé, pouhý zbytek marxistického slovníku. Ve skutečnosti se „reálný socialismus“ přeměnil v nejuulgárnější idealistickou koncepci dějin, která – až na několik termínů – nemá nic společného s Marxovou teorií. Soudím, že tomu nemůže být jinak: historický materialismus je nepoužitelný v rámci „reálného socialismu“, nemá místa v jeho struktuře. Nemůže sloužit k ospravedlnění zavedeného pořádku, a proto odumřel a nelze jej oživit. Návrat k Marxovu historickému materialismu s jeho funkcemi bořit a demystifikovat je myslitelný jen mimo režim.

Je tedy možno v současném kultu Lenina rozlišovat dva prvky: jeden nadčasový (adorace ideálního vůdce a otce byrokracie), druhý dočasný (kult úřadujícího generálního tajemníka, který nahrazuje nedostatek vlastního charismatu Leninem).

Leninův kult vykonává několik funkcí. Za prvé je to funkce mýtu zakladatele. Ospravedlňuje nastolenou moc. Antidemokratický režim ji potřebuje a bude potřebovat,

lení: „Život a činnost soudruha Stalina jsou nerozlučně spjaty s činností V. I. Lenina, jeho učitele a vychovatele, s dějinami naší hrdinské bolševické strany a s dějinami velkého sovětského lidu.“ „Chlapci a děvčata země socialismu, pionýři a pionýrky, nosí jméno Stalina ve svých srdcích. Jejich největší touhou je být jako Lenin a Stalin, být politickými činiteli leninsko-stalinského typu.“ „V lidové poezii je Stalinovo jméno spjato se jménem Leninovým, ‚Kráčíme se Stalinem jako s Leninem, mluvíme se Stalinem jako s Leninem; Stalin zná všechny naše myšlenky, pečuje o nás celý svůj život‘, říká vynikající ruská lidová legenda.“

¹⁵ M. Djilas dobře vystihl tuto tendenci sovětské byrokracie: „Sovětský aparát ovšem odsoudil ‚chyby‘ Stalina o to ochotněji, že teror ohrožoval jeho stabilitu; ale nemůže zamítnout ideologii, protože pouze ona ospravedlňuje jeho nadvládu a jeho trvání, i když je iluzorní a zcela netvůrčí. Lze dodat, že tento aparát se nemohl obejít bez nového ‚charismatického‘ šéfa. Tato úloha mohla připadnout pouze Leninovi, ‚nekompromisnímu‘ zakladateli aparátu, tomu, který dovršil vytváření ideologie. Stranická byrokracie si tak dala existenciální, intelektuální a historickou kontinuitu. ‚Chyby‘, jichž se dopustil včerejší vůdce, nezměnily ani podstatu systému, ani ‚platnost‘ leninismu: Stalin, nedávno ještě živý, byl nahrazen dávno mrtvým Leninem, ale modloslužebnictví, neexistence jakéhokoli kritického přístupu – kult náčelníka – nic z toho se nezměnilo.“ Milovan Djilas, *Ecrits politiques*, přel E. Joet (Paris: Belfond, 1983), s. 180–181.

čím více se vzdaluje od historické události, od Říjnové revoluce, v níž hledá svou legitimitu. SSSR v tom není výjimečný: všechny autoritářské a diktátorské režimy, jejichž existence a instituce nejsou nastoleny z vůle lidu a nejsou ověřovány všeobecnými volbami, musejí hledat své oprávnění v Prozřetelnosti, v božském nebo historickém právu, nebo – což je případ sovětského režimu – v objektivních historických zákonech, které jej nastolily, a v činnosti napůl historického, napůl mytického hrdiny, který byl nástrojem těchto zákonů.

Za druhé: Leninův kult byl, je a bude specifickou formou kultu úřadujícího generálního tajemníka a ideologickou oporou jeho individuálních neschopností. Úřadující generální tajemník je vždy nejlepší leninista, vůdce národů Sovětského svazu a vůdce světové revoluce – i když se to dnes veřejně nehlásá. Jeho legitimita není odvozena od jeho předchůdce, není dědicem trůnu, ale přímým následovníkem Lenina, podobně jako římský papež pokračuje v posvátném poslání svatého Petra, prvního římského biskupa. Režimu se tak podařilo objevit ideologický prostředek, jak usnadnit posloupnost funkce. Ideologie „reálného socialismu“ pomáhá snáze zapomínat na trapné historické události a na „nedůstojné“ vrchní vedoucí, jako byli třeba Stalin a Chruščov. Mezi Leninem a Brežněvem nebyli prostředníci, ani mezi Andropovem a Leninem. [...]

Za třetí: kult Lenina má důležitou výchovnou funkci. Leninův oficiální životopis je sbírka vzorů pro chování ve všech myslitelných situacích veřejného i soukromého života. S pseudohistorickými obrazy, vyráběnými ve velkém sovětskými mazaly a reprodukovány v ilustrovaných časopisech, s filmy natočenými podle životopisu, s divadelními hrami a dokonce operami o Leninově životě je Leninův kult náhražkou Nového zákona a jeho parabol. Ideologie „reálného socialismu“ tak vyměšuje ateistické pseudonáboženství, které není založené ani na víře, ani na zákonech. Její funkcí je vytvořit konformismus nutný k tomu, aby režim fungoval v kruzích.

Kontrola kalendáře a občanské svátky

Rychlý pohled na sovětský kalendář nám řekne mnoho o sociální podstatě této společnosti, rozhodně více než některé byzantinské diskuse o neméně byzantinských definicích. Jeden svátek následuje za druhým, připomíná se a oslavuje se nejen sto let a padesát let historických událostí, ale i šedesáté, šedesáté páté, sedmdesáté atd. výročí stranického sjezdu, Leninovy brožurky nebo článku, výročí továren a kolchozů a samozřejmě výročí generálního tajemníka a členů politbyra. Odkud pochází ta neobvyklá struktura kalendáře, tato staromilská vášeň pro výročí a co znamenají?

Aby zdůvodnili tento fetišismus kalendáře, jenž je nevyčerpatelným pramenem výročí a oslav a nevysychajícím zdrojem pseudoudálostí naplňujících první stránky novin a vytlačujících skutečné události, ideologové „reálného socialismu“ se rádi odvolávají na Leninův aforismus – „Revoluce je svátkem utlačovaných a vykořisťovaných“. Pojmy „svátek“ a „revoluce“ mají tedy být nerozlučné spojeny. I kdyby se připustilo, že Říjnová revoluce byla prožívána jako svátek, je třeba konstatovat, že ve společnosti, která z revoluce povstala, se vztah mezi svátkem a revolucí radikálně zvrátil. Během

času se revoluce omezila na vzpomínkový svátek. Revoluce se už nedělá, nepokračuje se v ní, jen se oslavuje jako výročí, tedy jako událost v minulosti. Dodejme, že v období „reálného socialismu“ nejsou revoluce a socialismus ničím jiným než imaginárními prvky svátku. Je zbytečné je hledat v každodenním životě.

„Sociální revoluce 19. století,“ psal K. Marx,

nemůže čerpat svou poezii z minulosti, nýbrž pouze z budoucnosti. Nemůže jakožto revoluce 19. století začít, dokud neodhodí veškerou pověru minulosti. Dřívější revoluce potřebovaly vzpomínky ze světových dějin, aby v sobě přehlušily svůj vlastní obsah. Revoluce 19. století musí nechat mrtvé pohřbit jejich mrtvé, aby dospěla k svému vlastnímu obsahu. Tam vynikala fráze nad obsah, zde vyniká obsah nad frází.¹⁶

Bolševičtí předáci samozřejmě dobře znali Marxovy texty. Od myšlenek Otce zakladatele se nicméně začali velmi rychle odchylovat. Předně, realita byla silnější než jejich úmysl. Za druhé k tomu přispěla i jistá tendence v jejich myšlení. N. Berďajev ji označuje jako neodolatelný sklon ruské inteligence přeměnit vše v náboženské dogma: darwinismus stejně tak jako marxismus. Podle Berďajeva ruská duše tíhne k všeobecnému, je zamilovaná do absolutna. Proto směřuje relativní s věčným, zvláštní s obecným. Přehání a potápí se do modloslužebnictví. Rus je schopen věnovat svou náboženskou energii věcem, které nejsou náboženské, a přistupovat s náboženským duchem k oblastem, jako je věda nebo život společnosti, kde vládne relativní a zvláštní.¹⁷ Kdo nedůvěřuje Berďajevovi pro jeho rozhodný antimarxismus, může najít podobnou myšlenku u jiného ruského myslitele, tentokrát marxisty. Bogdanov například ve své kritice *Materialismu a empiriokriticismu* vytýkal Leninovi tendenci k fideismu.¹⁸ Podle mého je míněná nikoliv neprávem. A nezapomínejme, že někteří bolševici, jako Lunačarskij a Gorkij, se po porážce první ruské revoluce snažili spojit socialismus s náboženstvím: pokoušeli se interpretovat socialismus jako nové náboženství, pro budoucnost vhodnější. I když Lenin energicky bojoval proti těmto „konstruktérům Boha“, lze jejich myšlenky považovat za tendence, které nabyly vrchu po vítězství revoluce.

Tak či onak bolševická strana nechala velmi rychle vstoupit oknem pověry minulosti, které vyhnala dveřmi. Během času objevila poezii nejen ve své vlastní minulosti, ale v ruské minulosti obecně. A nakonec rekonstruovala celou svou ideologii na základě

¹⁶ Karl Marx, „Osmnáctý Brumaire Ludvíka Bonaparta“, přel. L. Štoll, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Vybrané spisy, sv. I* (Praha: Svoboda, 1950), s. 250–251.

¹⁷ Srov. Nikolaj Berdyajev, *Les sources et le sens du communisme russe*, trans. L. J. Cain (Paris: Gallimard 1970), s. 33–35. Česky: Nikolaj A. Berďajev, *Prameny a smysl ruského komunismu*, přel. J. Šedivý (Praha: Prostor, 2012), s. 23–25.

¹⁸ Srov. Bogdanov, A.; Aksel'rod; L.; Barazov, V.; Juskevic, P.; Gorki, M., *Fede e scienza. La polemica su „Materialismo ed empiriokriticismo“ di Lenin* (Torino: Einaudi 1982).

„historických reminiscencí“. Svědčí o tom hlavní zdroj politických znalostí funkcionářů – příručka o dějinách komunistické strany.

Zpočátku, tak jako revoluce francouzská, nový režim očistil a přestavěl kalendář, i když nešel tak daleko jako jakobíni. Revoluce chtěla podřídit kalendář své kontrole a vnutit mu svou lineární koncepci historického času a svůj rytmus obnoveného společenského života. Zpočátku měla v této oblasti určitý úspěch. Avšak ve snaze zrušit poslední zbytky svátků náboženského původu a nadekretovat v „inflačním“ hnutí nové svátky a nová výročí, režim vypracoval kalendář obrácený do minulosti. A tak se nakonec dospělo k opaku. Nyní fetišizovaný a paséistický kalendář vnucuje společnosti koncepci historického času v kruhu a diktuje společenskému životu opakující se rytmus.

„Rudý kalendář“, zavedený roku 1918, zrušil jak svátky starého režimu, tak i svátky náboženské. Nahradil je šesti svátky: 1. ledna (Nový rok), 22. ledna (výročí „krvavé neděle“ roku 1905), 12. března (svržení samoděržaví), 18. března (výročí Pařížské komuny), 1. května a 7. října (výročí Revoluce). Navíc jiné dny, např. 8. března, 17. dubna (výročí masakru na řece Leně v roce 1912) atd. byly připomínány, ale nebyly to dny pracovního volna. V prvních letech po revoluci měly svátky skutečně revoluční charakter. Jejich oslava byla dost spontánní, jejich inscenace vynalézavá; časem se podobaly revolučním karnevalům.¹⁹

Za Stalina byl kalendář několikrát změněn. Některé svátky se změnily na výročí, ale pracovní dny. Byla zavedena série dnů oslavujících povolání považovaná za důležitá; toto opatření však nezměnilo počet dní pracovního volna. V období po Stalinovi se seznam svátků věnovaných povoláním podstatně obohatil. Je jich nyní téměř čtyřicet, počítají-li se svátky vojenských povolání (např. Den tankistů, Den dělostřelců atd.). Budiž mimochodem řečeno, že toto rozmnožení svátků obohatilo pouze ceremonie, nikoliv volný čas sovětských pracujících. Celkem je v sovětském kalendáři jen osm svátků, kdy se nepracuje, zatímco např. ve Francii jich je jedenáct. Sovětský kalendář je věru zaměřen na výrobu.

Ve stalinském období se zásadně změnil charakter sovětských svátků. Z revolučních karnevalů nezůstalo nic. Svátky se naopak změnily v manifestace na oslavu existujícího pořádku. Jsou to skutečné státní svátky, militaristické a vlastenecké. Jsou svědectvím pořádku, tuhé sociální hierarchie a nepropustných přehrad ve společnosti. A nic nebylo ponecháno spontaneitě: dokonce i oficiální seznam hesel pro oslavy 1. máje je každoročně předem publikován na první stránce Pravdy. Při veřejných manifestacích, organizovaných skutečně jako architektura lidských mas, jsou úlohy rozděleny podle neměnného pravidla: vládcí se dívají na pracující z výše mausolea nebo z tribuny. Už dávno opustili myšlenku, že by mohli kráčet s průvodem, být v jeho čele. S uspokojením pozorují své vlastní obrovské portréty nesené v průvodu a přijímají hold svých poddaných.

¹⁹ Autentické svědectví o tom podává Rene Fülöp-Miller v knize *Geist und Gesicht des Bolschevismus* (Zürich/Leipzig: Amalthea, 1926). Kniha byla znovu vydána v roce 1978 pod názvem *Fantasie und Alltag in Sowjet-Russland* (Berlin/Hamburg: Elefant Press, 1978).

Je třeba prozkoumat funkci svátků věnovaných povoláním (Den železničářů, Den hutníků, Den geologů, atd.), jejichž počet roste. Jejich zjevný cíl je zcela praktický: jde o pravidelnou příležitost zhodnotit výsledky jednoho odvětví národního hospodářství, vyznamenat úderníky a kritizovat nedostatky. Při této příležitosti se oslavují také „dělnické dynastie“, rodiny, kde se řemeslo předává bez přestávky z jedné generace na druhou. Dědeček byl zedník, vnuk jím bude také, a povolání příštího novorozence je tak ideologicky předurčeno.

Ideologové „reálného socialismu“ rádi užívají, mluvíce o „dělnických dynastiích“, termínů jako „vynikající občané“ (znamenají lidi). Zdá se, že svátky věnované povoláním a patetický slovník (aristokratického původu) mají učinit povolání přitažlivější a přesvědčit mládež, aby vstoupila do jeho řad.

Troufám si nicméně vyslovit hypotézu, že tyto svátky brzdí třídní uvědomění všech pracujících. Jsou symbolickým nástrojem korporativních přehrad mezi pracujícími. Korporativní duch vštěpovaný státem je náhražkou cechů, této předběžné a počáteční formy třídního uvědomění. Pracující se organizovat nesmějí a stát je shromažďuje symbolicky prostřednictvím těchto svátků.

Za druhé: svátky povolání a také kult dělnických dynastií vyjadřuje tendenci k petrifikaci sociálních vrstev a také jí napomáhají. Tyto symboly ideologicky vyjadřují fakt, že dělníci i jejich potomci jsou odsouzeni zůstat dělníky, a že období zvýšené vertikální mobility s možnostmi rychlého sociálního vzestupu definitivně skončilo. Obecná stagnace a nehybnost společnosti jsou doprovázeny zmenšenou možností sociálního vzestupu a tím, že společenské úlohy se individuálně dědí.

A za třetí: svátky povolání napomáhají vytvářet nové „pseudonáboženství práce“. Rozšiřují vliv režimu na volný čas a postupně jej zmenšují prostřednictvím ceremonií, jež jsou samy o sobě neproduktivní, ale jsou užitečné k zvýšení výroby, protože nutí pracující, aby myslili méně na volný čas a více na dřinu.

Pod vlivem ideologie „reálného socialismu“ se občanské svátky změnily v pečlivě organizovanou rutinu. Jakýkoli element dionýské slavnosti z nich byl preventivně odstraněn. Jsou slaveny v pořádku, jako manifestace pořádku, poslušnosti, vojenské síly a společenské hierarchie. Ideologie „reálného socialismu“, ztělesněná takto v akcích a symbolech dobře viditelných a hmatatelných, se pokouší mobilizovat iracionálně na svou podporu. Příručka nové sovětské společenské vědy – vědy o svátcích, ceremoniích a obřadech – o tom říká otevřeně: „Specifickým rysem oslav jakožto nástroje komunistické výchovy je to, že ovlivňují vědomí člověka, a to jak racionálně, tak i emocionálně.“²⁰ V tomto spojení dvou prvků převažuje ovšem iracionálně. „Vědecký socialismus“ se tak mění v nástroj sociální magie. Podle téže příručky jsou svátky, ceremonie a oslavy „účinným prostředkem výchovy lidí v duchu marxisticko-leninské ideologie“.²¹

²⁰ *Naši prazdniki*, s. 1–2.

²¹ *Ibid.*, s. 13.

Marxismus-leninismus je tak dobře definován jako to, čím se dnes skutečně stal: jako souhrn ceremonií a oslav.

V období „reálného socialismu“ byla převrácena hierarchie pozemských hodnot. Slavná a mytická minulost byla vynesena na vrchol. V ideologické kampani proti korupci a jiným „přežitkům kapitalismu“ se na ni odvolávají jako na dobu všech ctností. Dnešek je hodnocen lépe, než býval v období, kdy vládl revoluční chliasmus, ale je chápán jako pouhé pokračování minulosti. Minulost se cyklicky vynořuje v přítomnosti, historické události (např. Říjnová revoluce, kolektivizace nebo Velká vlastenecká válka) jsou změněny v mýtus; z historických osob se staly vzory (např. zakladatel Čeky Felix Dzeržinskij se stal „rytířem revoluce“ nebo „svědomím revoluce“), z policejních institucí (Čeka, GPU, NKVD – předchůdci dnešní KGB) se staly Herkulovy zbraně, „meč revolučního proletariátu“. Protože historický čas ztratil svou chiliastickou finalitu, začíná se podobat cyklické koncepci času.²²

Každý kalendář je ovšem založen na nebeské mechanice a na odpovídajících přírodních cyklech. Z toho vyplývá opakování. Kalendář má však zároveň společenský a historický základ, organizuje společenský čas. A v této funkci je podřízen převládající koncepci historického a společenského času. Tím je otevřen nejen minulosti, ale i budoucnosti. Ale zcela ateistický ráz sovětského kalendáře a odstranění všech původně křesťanských svátků jej nebezpečně přibližuje starému zemědělskému kalendáři, uzavřenému v rytmech přírody. Všechny země sovětského impéria si ovšem netroufaly jít tak daleko. Aspoň dva tradiční svátky byly zachovány; Vánoce a Velikonoce. Avšak ideologie „reálného socialismu“ se snaží zbavit je zbytků náboženského obsahu a pokouší se udělat z Vánoc svátek rodiny a z Velikonoc svátek jara, rovnodennosti. Touto ideologickou operací je zároveň zbavuje jejich eschatologického rozměru – prvku, který vnáší finalitu a budoucnost do toho, co se opakuje.

²² Je zajímavé konstatovat, s jakou umíněností se sovětská ruština vyhýbá výrazu „moderní“: místo toho říká „současný“ (sovremennyj) a vyhrazuje termínům „moderna“, „moderní“, „modernismus“ atp. význam pejorativní. „Modernismus“ je vždy hlavní nepřítel sovětského socialistického realismu, zejména v oblasti výtvarného umění. Zatímco výraz „moderní“ a jeho odvozeniny obsahují myšlenku změny (ve smyslu dekadence v sovětské interpretaci), termín „současný“ je neutrální. Vyjadřuje existenci v dnešku a odstraňuje rozdíl mezi novotami a věcmi posvěcenými minulostí a tradicí. Ruský medievalista Aaron J. Gurevič napsal: „Za středověku bylo rozšířeno přesvědčení, že každá změna nutně vede k úpadku. Vše, co se mění, ztrácí svou hodnotu,“ prohlašuje báseň z 12. století. Termíny ‚modernus‘, ‚novus‘ a jejich odvozeniny byly za středověku spíše hodnotícími než časovými pojmy. V prvních staletích křesťanství v nich byl obsažen pozitivní smysl: ‚nové‘ znamenalo křesťanské, ‚staré‘ pohanské. V pozdějším období byla však skutečná antika skoro úplně zapomenuta a termín ‚antiquus‘ nabyl pozitivního významu, stal se synonymem autority. [...] Termín ‚modernitas‘ (‚modernismus‘) ve středověku snadno nabýval záporného, hanlivého významu: vše nové, neposvěcené časem a tradicí, vzbuzovalo podezření. Obvinění z ‚neslýchaných novot‘, ‚nové módy‘ bylo předhazováno především kacífům (‚novi doctores‘) a bylo nebezpečným prostředkem společenského diskreditování.“ Aaron J. Gurevič, *Kategorie středověké kultury*, přel. J. Kolář (Praha: Mladá fronta, 1978), s. 97. Komentář není nutný.

Masové sdělovací prostředky „reálného socialismu“ nechtěně zdůrazňují tento návrat k organizaci společenského času podle starého zemědělského kalendáře. Minulost-přítomnost se objevuje v nerozlučné směsi na první stránce novin, podle ročních období. Obsah novin, rozhlasu i televize je z velké části diktován ročními obdobími. Trochu pozorný čtenář to může snadno zjistit. Každý rok najde stejné úvodníky, stejné titulky, stejné reportáže a stejné fotografie. Na jaře může číst články o důležitosti orby a osevu, v létě o sklizni a o nedostatku nápojů, na podzim kritiku špatného fungování železnic, v zimě o obtížích způsobených strašným mrazem a o nezbytnosti intenzivněji rozvinout energetickou základnu, která zaostává za požadavky. Četl stejné věci loni (jen čísla a jména se změnila) a ví, že je bude číst příští rok. A tak si zvyká, že rytmus společenského života se začíná podobat rytmu přírodnímu, jako kdysi, v předindustriální společnosti.

Ceremonie a rituály

Sovětská doktrína dělí svátky, oslavy a rituály do čtyř kategorií podle jejich ideologického a politického obsahu: 1) národní a revoluční svátky, 2) svátky práce, 3) rodinné svátky, ceremonie a obřady, spjaté s každodenním životem, 4) svátky a rituály spjaté s roční dobou a přírodním cyklem. Někteří sovětští „ritualisté“ považují za zvláštní skupinu vojenské svátky a mládežnické obřady. Jiní „ritualisté“ je považují za přechodný jev mezi svátky povolání a národními svátky.²³

Protože veřejné svátky a jejich obřady jsou celkem známé a protože jsem už o nich mluvil dostatečně, soustřeďuji se na obřady týkající se jednotlivce, rodiny a přírodních rytmtů. Zejména tyto svátky se nejvíce rozvinuly a obohatily za Brežněva. Řádky o tomto jevu samozřejmě nebudou ani zdaleka vyčerpávající. Musím se omezit na několik obecných poznámek a nechat podrobnou analýzu antropologům, kteří by zde mohli najít velmi zajímavou látku pro své výzkumy.

Přecházím také ceremonie a obřady, jejichž prvky se začínají objevovat ve vnitřním životě komunistických stran, které jsou u moci v systémech jediné strany sovětského typu. Existují zvyky a obyčeje, které nejsou předepsány stanovami, ale které se petrifikují a mění se ve skutečný rituál, například ceremonie při přijímání nových členů do strany. Jejich fotografie, které uveřejňuje zejména sovětský tisk, dávají podnět k zamyšlení.²⁴

²³ *Naši prazdniki*, s. 2-3.

²⁴ Eric J. Hobsbawm vyslovil myšlenku, že „moderní společenská hnutí kupodivu postrádají obřady, které by byly úmyslně a zvláště vypracovány. Oficiálně je to podstata, a nikoli forma, co spojuje členy. [...] Člověk vstupující do komunistické strany se zavazuje k řadě činností a úkolů, které se podobají — alespoň pro některé členy — činnostem a úkolům mnišských řádů. Ale dělá se to s jedinou ceremonií — přijetí kousku tvrdého papíru, na nějž se pravidelně nalepují příspěvkové známky. [...] To ovšem neznamená, že by odbory a politické strany neměly žádný rituál. I když nebyl předvídan jejich zakladateli nebo vedoucími, rituál se vyvíjí spontánně, prostě sklonem lidí ritualizovat a formalizovat své vztahy. [...] V organizacích, jejichž spontánní vývoj je méně spoután racionalismem než je dělnické hnutí, potřeba vytvářet obřady se může

I kdybychom připustili pravdivost těchto úvah, je třeba omezit jejich platnost. Stává se, že zábrany racionalismu mizí po několika desetiletích mocenského monopolu. Protože režim jedné strany časem vyvolává podstatné změny ve funkcích organismu, který se i nadále nazývá komunistickou stranou, mění se hluboce i vztahy sjednocující jejich členy. Rozhodně to není program, který je spojuje.

Stranická legitimace prošla mystickou transsubstanciací. Už to není kousek papíru, ale skutečná svátost. Občan, který ztratí nebo si nechá ukrást občanský průkaz, se z toho dostane snadno. Vše se omezí na hlášení ztráty nebo krádeže policii, na několik administrativních opatření a na zaplacení kolku. Ale běda komunistovi, který ztratil svůj stranický průkaz. Je vystaven skutečnému morálnímu teroru, musí dělat ponižující sebekritiky, jsou proti němu zavedena disciplinární opatření podle organizačního řádu, komise zkoumá, nedostala-li se legitimace do spárů třídního nepřítele. Je s ním jednáno, jako by se dopustil svatokrádeže.

Stranická legitimace se stala symbolem privilegovaného sociálního postavení. O tomto posvátném předmětu dokonce vycházejí básně. Koneckonců tento pověřený kult kousku papíru má jistý základ: otevírá jako Sezam dveře k společenskému postupu a privilegiím. Život a kariéra člena strany závisí na vlastnictví tohoto dokumentu.

Marxisticko-leninističtí „ritualisté“ prohlašují, že „novému člověku“ je třeba dát nové obřady. Podle nich by bylo omylem věřit, že společnost bude potřebovat stále méně ceremonií a obřadů, tak jak bude náboženství odumírat. Naopak: obřady a ceremonie prý rozkvetou jako prvky nové tradice a jako svazky mezi individuem a společností, anebo přesněji řečeno: Státem. Obřady a oslavy křesťanského původu musejí být nahrazeny rituálem jiným než křesťanským; netroufám si říci, že ateistickým.

K tomuto účelu se začala od poloviny šedesátých let stavět nezbytná materiální infrastruktura. Ve velkých městech byly šedivé kanceláře sovětských úřadů občanských záležitostí nahrazeny pompézními paláci s personálem specializovaným na organizování oslav a na obřady. A takové civilní chrámy se stavějí nadále, i když vypadají trochu skromněji.

Vypracoval se celý systém obřadů spjatých s cyklem lidského života, obřady zasvěcení a obřady „konfirmace“ okopírované bez velké fantazie podle náboženských obřadů. Slavnostní zápis novorozence do matriky nahrazuje oslavu křtin. Vyznamenání školáků červeným pionýrským šátkem (v tomto případě se obřad koná na některém posvátném leninském místě) se velmi podobá prvnímu přijímání, zatímco slavnostní odevzdávání občanského průkazu je svým způsobem občanským biřmováním. Samozřejmě, není tam biskup, který udílí svátost, nýbrž vyšší policejní důstojník, ztělesnění to pořádku

rozvinout jako tropická květina. [...] Ale je zcela druhotné, že lidé dávají svým činům rituální význam — do té míry, že každoroční rozdělení členských legitimací v některých komunistických stranách je daleko slavnostnější událostí než pouhé nabytí nového kousku tvrdého papíru. [...] Co spojuje komunisty, je program strany, k níž patří.“ Eric J. Hobsbawm, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne* (Paris: Fayard, 1966), s. 175–176.

a kázně. Jsou ovšem i pečlivě vypracované svatební obřady a nezapomnělo se ani na ceremonie civilních pohřbů.

Tyto obřady iniciace a konfirmace jsou stále častější. Organizují se ceremonie zavěšení mladých dělníků a kolchozníků i mladých studentů. Existují také ceremonie první výplaty atd. Na vše jsou příručky se scénářem obřadů, vzory patetických projevů a rituálních formulí. Při všech těchto příležitostech se přísahá, jsou udíleny příkazy a instrukce (nakaz) od státu. A přídavné jméno „svatý“ nebo „posvátný“ (svjatoj, sviaščennyj) se vyskytuje více než hojně.

K čemu tyto obřady slouží? Především se tím ideologie „reálného socialismu“ snaží dělat konkurenci církvi a připravit ji o zákazníky. K tomuto cíli marxisticko-leninští „ritualisté“ nestydatě napodobují církev a používají stejných způsobů: architektura (chrám), pseudonáboženská malba, sborové zpěvy, liturgické formule a hra světla a stínů. Je třeba se zmínit o jednom jemném rozdílu: svíčky, jejichž úloha je důležitá v rituálu východní církve, byly nahrazeny pochodněmi.

Za druhé: prostřednictvím těchto ceremonií a obřadů iniciace a konfirmace se stát snaží vniknout do soukromého života jednotlivce a rodiny. Zdá se, že ideologie „reálného socialismu“ má „hrůzu z prázdnoty“ a snaží se zaplnit veškerý sociální prostor. Stát chce vyjádřit svou všudypřítomnost i v manželském loži nebo na hřbitově, aspoň symbolicky. Zvláštní obřad, propagovaný masovými sdělovacími prostředky, nutí novomanžele, aby se po uzavření sňatku odebrali k místnímu leninskému památníku, k památníku Velké vlastenecké války (nejčastěji tank na podstavci, s hrozivým dělem) nebo k pomníku vojáka, který padl za vlast, a položili tam květiny; je to zvláštní spojení mezi podřízeností všemocnému otci, láskou a surovou silou, mezi plozením a smrtí – což by stálo za průzkum. V každém případě je úkolem nových obřadů pěstovat sociální a politický konformismus, posilovat kázeň a podřízenost státní autoritě.

A konečně: některé tyto obřady mají zároveň funkci zcela prozaickou, o níž se nemluví: bojovat proti nadměrnému pití vodky při první výplatě, při vstupu na fakultu atd.

Nové obřady nejsou už útokem na starý svět a jeho tradice, jako tomu bylo po Říjnové revoluci, kdy byly pokusy organizovat „rudé“ svatby a křtiny. Nikoho již nenapadne dát své dceři „revoluční“ jméno jako „Oktjabrina“ nebo synovi „Turbin“ či „Vladlen“ (zkráceno z Vladimíra Lenina). Není čeho litovat.

Nové obřady jsou zbaveny všech revolučních a nekonformistických prvků. Může to vypadat zvláštně, ale jsou to spíše ti, kdo jdou do kostela uzavřít sňatek nebo dát pokřtít své děti, kdo projevuje nonkonformismus, nezávislost přesvědčení a občanskou odvahu.

V posledních letech se sovětská moc snaží oživit lidové obřady spjaté s přírodními cykly: sbohem zimě, svátek ruské břízy, lotyšské ligo, tatarský sabantuj (svátek letního slunovratu), navruz (svátek jarní rovnodennosti) a lola (svátek tulipánů) ve střední Asii. Tyto pohanské obřady, předkřesťanské a předislámské, mají nahradit svátky a obřady křesťanské a islámské, odsouzené k zapomnění. Jsou dobré a „pokrokové“, protože jsou starobylé. Podle byrokratické logiky – ten, kdo ctí Boha monoteistického náboženství, je

vystaven oficiální potupě jako člověk zpátečnický a pověřivý, kdežto ten, kdo se věnuje starobylým obřadům slunce a ohně, vyznává „vědeckou“ ideologii marxismu-leninismu.

Tyto obřady, zdánlivě nepolitické nebo neutrální k ideologii „reálného socialismu“, vyvolávají méně nedůvěry u lidí, kteří jsou skeptičtí ke všemu oficiálnímu. Člověk, který se jich účastní, nemá dojem, že je indoktrinován. Ve skutečnosti nejsou tyto obřady nevinné. Protože jsou zbaveny veškeré transcendence (a to nejen v náboženském smyslu), dobře slouží věci ideologie „reálného socialismu“ a jeho fetišismu okamžiku a principu opakování. Obřady konce zimy nepřímou přispívají k prodlužování velké společenské zimy.

Bylo by možné ještě dlouho vypočítávat jiné aspekty ritualizace společenského života: rituál „voleb“, ritualizace socialistického soutěžení atd. Mezi nimi je i ritualizace jazyka, o níž jsem se již zmínil. Ideologie „reálného socialismu“ by byla nemožná bez modifikace funkcí jazyka, bez jeho transformace v nástroj ovládnutí, bez monopolu vládců pojmenovat a kvalifikovat skutečnost a bez jejich moci vnútit tento ritualizovaný jazyk ovládaným. Protože není možné oddělit tyto problémy od specifického systému masmédií v zemích sovětského impéria, je nutno o nich pojednat ve zvláštní studii.²⁵

Liturgický marxismus-leninismus, jehož úloha stále roste, přibližuje ideologii „reálného socialismu“ k jakémusi státnímu náboženství. Nelze ovšem přehlížet dva důležité rozdíly. Jednak jde o náboženství bez boha, nebo přesněji řečeno: sám Stát okupuje místo vyhrazené božstvu v tradičních náboženstvích. Jednak jde o náboženství bez víry. Víra samozřejmě může existovat, spíše ovšem jako výjimka, ale její význam je zcela druhotný. Ideologie „reálného socialismu“ nevyžaduje nadšení, vnitřní prožitek ideologie ani osobní přesvědčení. Současný režim vyžaduje pouze konformismus a účast na obřadech, byť i vlašnou. Tento externí ráz ideologického vlivu a stejně tak i čistě externí hlediska souhlasu s ideologií jsou důležitými faktory jeho křehkosti. V situacích politické krize nesnese tato ideologie konfrontaci s jinými ideologiemi, jež by mohly rozvinout racionální argumentaci a snesly by porovnání s realitou.

Ale ritualizace je pro ideologii zdrojem její síly v normální nebo „normalizované“ situaci. Její vnější přijetí je snadné a pohodlné, intelektuálně i morálně. Nevyvolává vnitřní konflikty, nepodněcuje žízeň po pravdě, nevede k hledání absolutna a předává odpovědnost za individuální akce supraindividuálním organismům: státu a straně. A účast na ceremoniích a obřadech není tak neškodná, jak by se zdálo na první pohled. Obřadní gesta vedou k víře, i když takto produkovaná víra je slabá a neurčitá. Totéž platí o ritualizovaném ideologickém jazyku. Kdo ho používá, přijímá, ať chce či nechce, ideologická schémata a kategorie světového názoru, které tento jazyk nese. Kdo

²⁵ Upozorňuji aspoň na velmi zajímavé úvahy o těchto otázkách: Cornelius Castoriadis, *Devant la guerre: I. Les réalités* (Paris: Fayard, 1981), s. 232 a další; Edgar Morin, *De la nature de l'URSS* (Paris: Fayard, 1983), s. 63 an.; a na pozoruhodnou studii Ladislava Boda „Langage et pouvoir politique. Réflexion sur le stalinisme“, *Études* 342 (1975), č. 4, s. 177–214.

asimiluje slovník, asimiluje také ideologii a – navzdory vnitřním rezervám – upadá aspoň zčásti do jejího vlivu. Koneckonců – které náboženství má mezi svými ovečkami pouze světce, askety a věřící? Důležité je účastnit se, zachovávat rituál, i kdyby víra byla slabá nebo vůbec žádná.

[...]